साहित्यकार कृष्णप्रसाद रिजालको कवित्वको अध्ययन, मूल्याङ्कन र विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत,

नेपाली विभाग

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलामको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दशौं पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

हरिबहादुर दहाल

परीक्षा रोल नं. १०१५८(२०६६)

नेपाली विभाग

म.र.ब.क्याम्पस

इलाम

२०६७

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलामको स्नातकोत्तर तह नेपाली विभाग दोस्रो वर्षका विद्यार्थी हरि बहादुर दहालले **"साहित्यकार कृष्णप्रसाद रिजालको कवित्वको अध्ययन, मूल्याङ्कन र विश्लेषण"** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । निकै परिश्रम र लगनकासाथ तयार गरिएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि म.र.ब. क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग समक्ष प्रस्तुतिका लागि सिफारिससाथ अनुरोध गर्दछु ।

मिति: २०६८।०१।२०

(वृद्धि घिमिरे)
सह-प्राध्यापक
नेपाली विभाग
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस
इलाम

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

नेपाली विभाग

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम

स्वीकृतिपत्र

हरिबहादुर दहालद्वारा यस क्याम्पसको मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत **"साहित्यकार कृष्णप्रसाद रिजालको कवित्वको अध्ययन, मूल्याङ्कन र विश्लेषण"** शीर्षकको शोध-प्रवन्धलाई नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको प्रयोजनको निमित्त स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

(वृद्धि प्रसाद घिमिरे)	(चुडामणि रेग्मी)	(वृद्धिप्रसाद घिमिरे)
सह-प्राध्यापक	सेवा निवृत्त सह-प्राध्यापक	म.र.ब. क्याम्पस
विभागीय प्रमुख	मेची बहुमुखी क्याम्पस	इलाम
	भद्रपुर, झापा	शोध निर्देशक
	बाह्य परीक्षक	
मिति २०६८।०१।२०	मिति २०६८।०१।२०	मिति २०६८।०१।२०

कृतज्ञता-ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दशौं पत्रको प्रयोजनको लागि आदरणीय गुरु बुद्धि घिमिरे ज्यूको प्रत्यक्ष निर्देशनमा तयार पारिएको हो । आफ्नो अतिव्यस्त जीवनको पनि अमूल्य समय दिई समुचित सुझाव तथा सल्लाह दिएर, मार्ग निर्देशकको रुपमा रही यस शोधकार्यको लेखनमा अभिप्रेरित गर्नुहुने शोध निर्देशक श्रद्धेय गुरुज्यूप्रति म हार्दिक आभार एवम् कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा हरसमय आवश्यक सल्लाह र सुझाव एवम् सहयोग गर्नुहुने श्रद्धेय गुरु गुरुप्रसाद पोखरेल ज्यू तथा म. र. ब. क्याम्पस, इलामको नेपाली विभागका सम्पूर्ण श्रद्धेय गुरुज्यूहरुप्रति कृतज्ञ छु ।

यस शोधपत्र तयार गर्ने सिलसिलामा आवश्यक सूचना उपलब्ध गराई आफ्नो जीवनको विविध पक्षको लिखित तथा मौखिक जानकारी दिएर यस कार्यमा सहयोग गर्नुहुने मेरा शोधनायक कृष्णप्रसाद रिजाल ज्यू तथा उहाँकी धर्मपत्नी धनादेवी रिजाल, उहाँका छोराहरु शेसन तथा लेखनाथ रिजालका साथै उचित सूचना प्रदान गर्नुहुने शोधनायकका फुपाजु चक्रपाणि पौडेल, फुपू खड्गकुमारी पौडेल र उहाँका परिवारजनप्रति म हार्दिक कृतज्ञापन गर्न चाहान्छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्नका लागि समुचित वातावरण लगायत सम्पूर्ण भौतिक तथा मानसिकरुपले सामग्रीहरु उपलब्ध गराई अभिप्रेरित गराई रहने जीवनसँगिनी राधा दहालप्रति कृतज्ञ रही मेरो प्राणप्रिय छोरीहरु अनुजा, एलिसा तथा छोरा आदित्य दहाललाई धन्यवाद दिन्छु ।

यो शोधपत्र तयार गर्नका लागि उपयुक्त तरिकाले छिटोछरितो रुपमा टङ्कण गरी सहयोग गर्ने भाइ कल्याण बस्नेत, अनन्य मित्र त्रय यस कुमार श्रेष्ठ, किरण कुमार मुखिया (सधैं घच्घच्याइरहने) र तीर्थ नेपाल एवम् सी. एस. सी. कलेज इलामप्रति पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

म प्रस्तुत शोपत्र समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङकाय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम समक्ष पेश गर्दछु ।

हरिबहादुर दहाल
नेपाली विभाग, एम.ए. दोस्रो वर्ष
समूह २०५९-२०६१
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम

मिति २०६७।२।२५

शोधसार

शोधशीर्षक साहित्यकार कृष्णप्रसाद रिजालको कवित्वको अध्ययन, मूल्याङ्कन र विश्लेषण

शोधनिर्देशक बुद्धि घिमिरे, सहप्राध्यापक, नेपाली विभाग
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम ।

शोधार्थी हरिबहादुर दहाल

शोधप्रयोजन त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय **अन्तर्गत नेपाली** विभाग, महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलामको स्नातकोत्तर तह दोस्रो **वर्षको** दशौं पत्रको प्रयोजन ।

शैक्षिकसत्र २०६६ । २०६७

प्रस्तुत मिति २०६७ । १२ । २५

प्रस्तुत साहित्यकार कृष्णप्रसाद रिजालको कवित्वको अध्ययन, मूल्याङ्कन र विश्लेषण शीर्षकको शोधपत्र निम्नलिखित पाँच परिच्छेदका मूल शीर्षकमा विभाजन गरी आवश्यकता अनुसार विभिन्न उपशीर्षकहरु समेत राखी प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रथम परिच्छेद शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद कवि कृष्णप्रसाद रिजालको जीवनी र व्यक्तित्व ।

तेस्रो परिच्छेद कवि कृष्णप्रसाद रिजालको साहित्यिक यात्रा र चरण विभाजन

चौथो परिच्छेद कवि कृष्णप्रसाद रिजालको नेपाली साहित्यमा कृतित्वको अध्यायन

पाँचौं परिच्छेद निश्कर्ष एंव उपसंहार

प्रस्तुत शोधपत्रको प्रथम परिच्छेदमा शोधपरिचय पेश गरिएको छ । यसमा शोधशीर्षक, उदेश्य, समस्याकथन, महत्व, क्षेत्रसीमा, अध्ययन विधि तथा शोधपत्रको रुपरेखा आदिका बारेमा चर्चा गरिएको छ

दोस्रो परिच्छेदमा कृष्णप्रसाद रिजालको जीवनी र व्यक्तित्व शीर्षक राखिएको छ । यसलाई प्रष्ट पार्न बंश परम्परा, पारीवारिक पृष्ठभूमी, जन्म र जन्मस्थान, बाल्यकाल, शिक्षा-दीक्षा, विद्यार्थी जीवनका प्रमुख गतिविधिहरु, प्रमुख सँस्कार कर्महरु, कर्मक्षेत्रमा प्रवेश तथा सेवा, आर्थिक स्थिति,

साहित्यतर्फ प्रवेश र प्रेरणाका घट्नाहरु, प्रथम रचना र प्रकासित रचनाहरु, पुरस्कार तथा सम्मान, जीवन र साहित्य सम्बन्धी धारणा, कविका विभिन्न व्यक्तित्वकाबारेमा प्रकास पारिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा रिजालको साहित्यिक यात्रा र चरण शीर्षक राखिएको छ । यसमा साहित्यिक यात्रा र चरण विभाजन, कविताको विकासक्रममा रिजालको उपस्थिति, खण्डकाव्यको विकासक्रममा रिजालको उपस्थिति र स्तर निर्धारणकोबारे प्रकाश पारेको छ ।

चौथो परिच्छेदमा रिजालको काव्यात्मक कृतिहरुको अध्ययन र विश्लेषण शीर्षक राखी यसमा क्रमशः कविका रुपमा कृष्णप्रसाद रिजाल, सम्झना कविता संग्रहको अध्ययन, रिजालका केही कविता संग्रहको अध्ययन, खण्डकाव्यकार रिजालको परिचय र खण्डकाव्यगत प्रवृत्ति, मेरो फूलबारी लघुकाव्यको अध्ययन र विश्लेषण, विश्वशान्ति र मदन-आश्रितको खोजीमा खण्डकाव्यको अध्ययन र विश्लेषण, फूटकर कविता पानको पात र इस्कुस कविताको अध्ययन, बाँदर नाच व्यङ्ग्य कविता भाग १,२ को अध्ययन, मूलभूत प्राप्तिको विधा एवं कृतिका बारेमा प्रकास पारेको छ ।

पाँचौं परिच्छेदमा निश्कर्ष एवं उपसंहार शीर्षकमा कृष्णप्रसाद रिजालको समग्र मूल्याङ्कन र भावी कार्यको संभावनाबारे संभावित शोधशीर्षकहरु राखिएको छ ।

अन्त्यमा, सन्दर्भग्रन्थसूची राखिएको छ

परिशिष्ट अन्तर्गत १-७ सम्म उनका पुरस्कारका प्रमाण-पत्रहरु, शोधसँग सम्बन्धित सामग्रीलाई राखिएको छ ।

विषयसूची

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय १-४

१.१ शोधशीर्षक १

१.२ शोध प्रयोजन

१.३ शोधपरिचय १

१.४ समस्याकथन १

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य १

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा २

१.७ शोधकार्यको औचित्य र महत्व ३

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन ३

१.९ सामग्री सङ्कलन तथा अध्ययन विधि ३

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा ४

दोस्रो परिच्छेद:कृष्णप्रसाद रिजालको जीवनी र व्यक्तित्व ५-२७

२.१ पृष्ठभूमि ५

२.२ वंश परम्परा ६

२.३ पारिवारिक पृष्ठभूमि ७

२ .४ जन्म र जन्मस्थान ९

२ . ५ बाल्यकाल ९

२ . ६ शिक्षा-दीक्षा ९

२.७ विद्यार्थी जीवनका प्रमुख गतिविधिहरू १०

२.८ कवि रिजालका प्रमुख संस्कार कर्महरू ११

२.९ कर्मक्षेत्रमा प्रवेश तथा सेवा १२

२.१०. कवि कृष्णप्रसाद रिजालका आर्थिक स्थिति, साहित्यतर्फ प्रवेश र प्रेरणाका घट्ना तथा रुची एवं स्वाभाव १५

२.११. साहित्यिक लेखन, प्रेरणा र प्रभाव १८

२.१२ प्रथम रचना र प्रकाशित पुस्तककार कृतिहरू १९

२.१३ प्रकाशित कृतिहरूको सङ्क्षिप्त सूची १९
२.१४ पुरस्कार तथा सम्मान १९
२.१५. जीवन र साहित्यसम्बन्धी धारणा २०

निष्कर्ष

२.१६ कृष्णप्रसाद रिजालको व्यक्तित्व २१
२.१६.१ पृष्ठभूमि २१
२.१६.२ बाह्य व्यक्तित्व २१
२.१६.३ आन्तरिक व्यक्तित्व २२
२.१६.४ साहित्यकार व्यक्तित्व २३
२.१६.५ कवि व्यक्तित्व २३
२.१६.६ उपन्यासकार व्यक्तित्व २४
२.१६.७ निबन्धकार व्यक्तित्व २४
२.१६.८ संकलक र सम्पादक व्यक्तित्व २४
२.१६.९ राजनैतिक व्यक्तित्व २५
२.१६.१० धार्मिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक व्यक्तित्व २६
तेस्रो परिच्छेद:कृष्णप्रसाद रिजालको साहित्यिक यात्रा २७-२९
३.१ कृष्णप्रसाद रिजालको साहित्यिक यात्रा र चरण विभाजन २७
३.२.१ कविताको विकासक्रमको सन्दर्भमा कृष्णप्रसाद रिजालको उपस्थिति २७
३.२.२ खण्डकाव्यको विकासक्रमको सन्दर्भमा कृष्णप्रसाद रिजालको उपस्थिति २८
३.३ चरण विभाजनको औचित्य र आधार २८
३.३.१ प्रथम चरण (वि.सं. २०३८-२०५४ सम्म)
३.३.२ दोस्रो चरण (बि.स. २०५४-२०६५ सम्म)
३.३.३ तेस्रो चरण (बि. स.२०६५-हालसम्म)

चौथौ परिच्छेद

कृतित्वको अध्ययन ३०-९९
४.१ कृष्णप्रसाद रिजालका काव्यात्मक कृतिको अध्ययन ३१

४.१.१ कविका रुपमा कृष्णप्रसाद रिजाल ३०

४.१.१.१ “सम्झना” कविता सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित कविताको अध्ययन र विश्लेषण ३१-५७

४.१.१.२ "रिजालका केही कविताहरू"को कवितासङ्ग्रहको अध्ययन ५७-६४

४.१.२ खण्डकाव्यकार कृष्णप्रसाद रिजाल ६४

४ .१ .२ .१ परिचय ६४

४.१.२.२ कृष्णप्रसाद रिजालको खण्डकाव्यगत विशेषता ६६

४.१.२.३ कृष्णप्रसाद रिजालको खण्डकाव्यगत प्रवृत्ति ६७-६९

४.१.२.३.१ विषयवस्तुगत प्रवृत्ति ६७

४.१.२.३.२ संरचनागत प्रवृत्ति ६७

४.१.२.३.३ रसभावगत प्रवृत्ति ६८

४.१.२.३.४स्वरगत प्रवृत्ति ६८

४.१.२.३.५ लयगत प्रवृत्ति ६८

४.१.२.३.६ शैलीशिल्पगत प्रवृत्ति ६८

४.१.२.३.७ भाषिक प्रवृत्ति ६९

४.१.३ मेरो फूलबारी लघुकाव्यको अध्ययन र विश्लेषण ६९-७५

४.१.३.१ परिचय ६९

४.१.३.२ विषयवस्तु ६९

४.१.३.३ पात्रविधान ७२

४.१.३.४ देशकाल परिस्थिति/परिवेश ७२

४.१.३.५ केन्द्रीय कथ्य ७३

४.१.३.६ भावविधान ७३

४.१.३.७ लयविधान ७४

४.१.३.८ अलङ्कार प्रयोग ७४

४.१.३.९ भाषाशैली ७५

४.१.४ विश्वशान्ति खण्डकाव्यको अध्ययन र विश्लेषण ७६-८४

४.१.४.१ परिचय ७६
४.१.२.२ विषयवस्तु ७७
४.१.४.३ पात्र विधान ८०
४.१.४.४ देशकाल, वातावरण र परिवेश ८१
४.१.४.५ केन्द्रीय कथ्य ८१
४.१.४.६ भावविधान ८१
४.१.४.७ लयविधान ८२
४.१.४.८ अलङ्कार योजना ८२
४.१.४.९ भाषाको प्रयोग ८४
४.१.५ 'मदन-आश्रितको खोजीमा' खण्डकाव्यको अध्यन ८४-९३
४.१.५.१ परिचय ८४
४.१.५.२ विषयवस्तु ८५
४.१.५.३ पात्रविधान ८९
४.१.५.४ देशकाल परिस्थिति/परिवेश ९०
४.१.५.५ केन्द्रीय कथ्य ९०
४.१.५.६ भावविधान ९१
४.१.५.७ लयविधान ९१
४.१.५.८ अलङ्कार योजना ९२
४.१.५.९ सर्गयोजना ९३
४.१.५.१० भाषाशैली ९३
४.१.५.११ उद्देश्य ९३
४.१.६ कवि कृष्णप्रसाद रिजालको केही फुटकर कविताको अध्ययन ९३-९९
४.१.६.१ कवि कृष्णप्रसाद रिजाल र उनको 'पानको पात' कविता ९३
४.१.६.२ कवि कृष्णप्रसाद रिजालको 'इस्कुस' कविता ९५
४.१ .६ .३ .कवि कृष्णप्रसाद रिजालको बाँदर नाच व्यङ्ग्य कविताको अध्ययन ९६
४.१ .६.३.१ . बाँदर नाच भाग एक ९६
४ .१ . ६ .३ . २ .बाँदर नाच भाग- दुई ९७

४. १ .६.३ .३ कृष्णप्रसाद रिजालको मूलभूत प्राप्तिको विधा एवम् कृति ९९

पाँचौं परिच्छेद

निश्कर्ष एंव उपसंहार १००-१०२

५.१ कृष्णप्रसाद रिजालको समग्र मूल्याङ्कन १००

५.२ भावी कार्यको सम्भावना १०२

परिशिष्ट

इलाम जिल्लाको नक्सा १

ऐतिहासिक राष्ट्रिय कवि गोष्ठी र प्रशंसा पत्र २

कृष्णप्रसाद रिजालद्धारा प्राप्त काश्य पदक ३

कञ्चन सामुदायीक सतह सिंचाई आयोजनामा प्राप्त प्रशंसा पत्र ४

नबरङ्ग प्रतिभा संम्मान पत्र ५

Certificate of News Reporting Workshop ६

Certificate of Workshop On Basic Journalism ६

डा. तारानाथ शर्माद्धारा हस्तलिखित लेख ७

चिन्ह प्रयोग र सङ्क्षेपीकरण

चिन्ह	अर्थ
/	र, वा
....	क्रमश

सङ्क्षिप्त रुप	**पूर्ण रुप**
वि.सं.	विक्रम संवत
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
म.र.ब.	महेन्द्ररत्न बहुमुखी
क.	कमरेड
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
डा.	डाक्टर
आइ.ए.	इन्टरमिडिएट अफ आर्टस्
प्र.म.	प्रधानमन्त्रि
सम्पा.	सम्पादन
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.स.	दोस्रो संस्करण
चौ.स.	चौथो संस्करण
पृ.	पृष्ठ
ते.स.	तेस्रो संस्करण
एस्.एल्.सी.	स्कुल लिभिङ्ग सर्टिफिकेट